

## ГЛЮТТОНИМ КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕМАЛАР

Г.М.Нурлыбекова

Таяныш докторант

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12604326>

Хәрқандай халықтың, миллеттиң өзине тән әлем миллий сәулеси болғанындай, аўқатланыў хәм оған тийисли болған барлық түсиниклер де хәр үлкеде хәр түрли. Тағам таярлаў, табақ жасаў, оны дастурханға тартыў, асқа мирәт етиў, жеў мәденияты менен бирге, азық-аўқат өними, асхана буйымлары да өзине тән културологиялық, прагматикалық хәм мәнилик әҳмийетке ийе.

Биз қарақалпақ тилиндеги «қазан» сөзи менен келген фраземалардың семантикасында бирнеше мәнилик, стиллик өзгешеликлер бар екенлигин анықладық. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигинде «қазан» омоним сөз есапланып, оның 3 түрли мәниси түсиндирилген. 1) гүз мәусими; 2) қуўраў, сарғайыў; аўыс. Өмири қор болыў, өлиў; 3) шойын ямаса мыстан жасалған тамақ писиретуғын ыдыс. Булардан үшінши мәниси менен келген фраземаларды сөзликлер хәм қарақалпақ нақыл-мақалларынан топланған мысаллар тийкарында төмендегише анализледик.

Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигинде «қазан» компоненти: қазан көтериў – аўқат асыўға кирисиў, тамақ пишириў; қазанның күесиндей – қара, қап-қара, шым қара; қазаны басқа – өз алдына хожалық, үй; қазаны майланыў – майлы аўқат пишириў; өмир қазан – күнелтиў, тиришилиқ; орталық қазан – көпшиликтиң бир жерден аўқат ишиўи; шүлен қазан – көпшиликке жететуғындай аўқат писетуғын үлкен қазан, нәхән қазан; өкпеси қара қазандай – кеўли қалыў, өкпелеў; қазандай қайнаў – а) суўдың ийримленип, толқынланып ағыўы; б) аўыс. Адамлардың ямаса басқа нәрселердиң кирип шығыўы, шубырысыўы, уйлығысыўы, деген мәнилерди аңлатып келген [Қарақалпақ 2023: 313-314].

Қ. Пахратдинов, Қ. Бекниязовлар авторлығындағы «Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлигинде «қазан» компоненти менен бирге келген 5 түрли фраземалар келтирилген: 1) қазан асты (көтерди, қайнатты) – аўқат писирди; 2) қазаны басқа (бөлек) – өз алдына хожалық, үй; 3) қазаны қайнап турыпты – турмыс-тиришилиги төмен емес; 4) қара қазаны қайнап турыпты – турмыс тиришилиги төмен емес; 5) үлкен қазанда писти – тәжирийбели, шыныққан, деген мәнилерди келтирилген [Пахратдинов 2018: 106-109-152].

Буннан басқа да, «қазан» компонентли болып келген фраземалардан Ж.Ешбаевтиң «Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологизмлер сөзлигинде 2 бирлик ушырасады: 1) қазанын суўға таслаў – аўқат писирмеў, қазан аспай тым-тырыс отырыў. Буған вариант ретинде қазаны қуўраў фраземасы да берилген; 2) мийи қазандай қайнаў – бастың қатты аўырыўы [Ешбаев 1985: 107-123]. Келтирилген биринши мәнистиң түсиндирмесиндеги қазан аспаў бирлигиниң өзи де «қазан» компонентли фразема есапланады, аўқат писирмеў мәнисин береді. Сөзлик өткен әсирдиң 80-жылларынан соң жәрияланғанын есапқа алатуғын болсақ, онда келтирилген компонентлер арқалы сол дәуир хәм оған шекемги ўақытта адамлардың лексиконынан орын алған турақлы сөз дизбеклери, соның ишинде «қазан»

концептинің концептосфералық шеңбери анықланады. Мәселен, «қазан» (түр-түси: шойын, шүлен, қара т.б. түсиник; өмир қазаны, ырыс қазаны, қазаны басқа, қазаны майланыу т.б. жағдайларда концепт) дегенде аң астындағы хәрқыйлы мәни хәм түсиниклер системасы көз алдымызға келип, «қазан» концептинің концептосферасын пайда етеди.

Жоқарыда келтирилген сөзликлерге қосымша қарақалпақ халық нақыл-мақаллары ишинен де «қазан» компонентли фраземаларды топлап, оларды мәниси бойынша талқыладық. Нәтийжеде, сөзликлерден орын алмаған «қазан» компонентли 11 түрли жаңа семантика белгили болды:

қара қазан – берекет, тиришилиқ, өмир, молшылық белгисинде. Мыс.: Қара қазан қайнаса, қара аламан қуғанар; Сулыу – нәзерде, жүйрик – тозаңда, Қыдыр қайда? –деп сорасаң, Алдыңдағы қара қазанда [Қарақалпақ 2015: 60-65].

қазаныңды биреу былғау – биреуге тапсырылған ис хеш ўақытта өзиң орынлағандай болмайды, биреу сенлик исти жуўапкершилиқ пенен емес, үстиртин ислейди. Мыс.: Қазаныңды биреу былғаса, жақсы астан дәме етпе [Қарақалпақ 2015: 74].

қазан қайнамау – ис питпеу, пайдасыз, хеш нәрсе әмелге аспау: Атаның ақылы пайдасыз болса, Қара сөзге қазан қайнамас; Қәлипке түскен қазан қайнамас, қайнаса да қойылмас, қойылса да буйырмас; Мийнетсиз қазан қайнамас, қайнаса да қойылмас; Жазда төбеси қайнамағанның, Қыста қазаны қайнамас [Қарақалпақ 2015: 109-152-173].

қазаны оттан түспеу – ислегиси келмеу, биреудің исин я өтинишин питирмей, узақ ўақыт созып жүриу. Мыс.: Берместің асы писпес, қазаны оттан түспес [Қарақалпақ 2015: 126].

қазанның қарасы (күеси) жуғыу – жаман адамның кесири тийиуи, жаманлығы, әдепсизлиги өтиуи, жуғыуы. Мыс.: Қазанға жантаспа, күеси жуғар, Жаманға жантаспа бәлеси жуғар; Қазанға жақынласаң қарасы жуғады [Қарақалпақ 2015: 50].

қазан-ошағын сайлау – таярланыу, хәрекетин қылыу, ғамланыу. Мыс.: Биреуден түслик жесең, үйиңе кел де, Қазан-ошағыңды сайлай бер [Қарақалпақ 2015: 108].

қазанға салыу – ада етиу, тамам қылыу, жоқ етиу. Мыс.: Тил ерди жәбирге салады, Нарды қазанға салады [Қарақалпақ 2015: 135].

қазанда қайнау – түйирли, күн көретиндей тойымлы азық болыу. Мыс.: Қыс айында қус сақла, Қус қайнайды қазанда [Қарақалпақ 2015: 150].

қазаны толып қайнау – молшылыу, тиришилигинің, өмир сүриуинің жақсы болыуы, бәри нәрсе жетип турыуы. Мыс.: Мийнет пенен маңлайы терлегеннің, Үйиңда қазаны толып қайнайды [Қарақалпақ 2015: 174].

бир қазан – мол, көп, сансыз. Мыс.: Шабак шөбиреси бир табақ, Сазан шөбиреси бир қазан; Шабак сорпасы бир табақ, Сазан сорпасы бир қазан [Қарақалпақ 2015: 178-179].

қазан қайнау – ис питиу, дийдинің орынланыуы. Мыс.: Ақша болса, шеңгел басында қазан қайнар [Қарақалпақ 2015: 180].

Буннан басқа аўызеки тилде өнімлі қолланылатуғын қазанда бары шөмишке илиниў – көп нәрсе дәметпеў, тили жаман адамнан жақсы сөз күтпеў; жабыўлы қазан – сыр сақланыўы тийис, қупыя нәрсе, сыяқлы фраземалар да ушырасады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилиндеги «қазан» компонентли фраземалардың мәнилик өзгешеликлери көп. Биз бул жумысымызда тек сөзликлеримизден, қарақалпақ фольклорындағы нақыл-мақаллардан мысаллар келтирдик. Деген менен, «қазан» компонентли бирликлер, олардың буннан басқа да әлўан түрли мәнислери халық сөйлеў тилинде хәм жазыўшы-шайырларымыздың дөретиўшилик лабораториясында еле ушырасады. Оларды үйрениў, белгили бир системаға салыў арқалы, келешекте қарақалпақ тилиниң тил корпусын жаратыў мүмкиншилиги де пайда болады.

### References:

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нукус. 1985. – С. 107-123.
2. Қарақалпақ тилиниң түсіндірме сөзлиги. Том VII. – Нукус. 2023. – С. 313-314.
3. Қарақалпақ фольклоры. Много том. Том 88–100. – Нукус. 2015. – С. 50-60-65-108-109-126-132-135-150-172–175-178-179-180.
4. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. – Нукус. 2018. – С. 106-109-152.